

SZÁSZ ZOLTÁN

Történetírás és technikatörténet

A magyar technikatörténet-kutatásban az 1960-as évek jelentősek voltak: ekkor már nemzetközileg is elismert személyiségek voltak a szakmának és megjelent a szakma lapja, a Technikatörténeti Szemle. A fejlődésben szerepet játszott a II. világháború után Európa újjáépítése, és kétségkívül a technika erőteljes fejlődése is. A kutatás egyik alapját képező gyűjtés is megindult. Néhány kiváló ipartörténeti monográfia is készült, azonban általában ezek a művek kéziratban maradtak. A fejlődés megtorpant. A történészek és a mérnökök világa igen távol állt egymástól. A technikatörténet-írás fejlődése megköveteli, hogy egyrészt a történészek magukévá tegyenek egy korszerű technikai látásmódot, a technikatörténészek pedig egy modern társadalomszemléletet.

I.

A hazai technikatörténet kutatás kivételes pillanata volt az 1960-as évtized, már annak első felétől. Anélkül, hogy áttekintően összefoglalni próbálnám azoknak az éveknek a produkcióját, legyen elég itt arra utalni, hogy a nemzetközi mezőnyben már számon tartották a klasszikusnak tekinthető történetírásban etablirozódott MAKKAI LÁSZLÓt, valamint HECKENAST GUSZTÁVot, PAULINYI OSZKÁrt, ENDREI WALTERt, SZABADVÁRY FERENCet, hogy a más fejlődésvonalat bejáró közlekedéstörténet és agrártörténet tekintélyes képviselőit most ne soroljam. Gondoljunk csak a *Technikatörténeti Szemlére*, publikációkra, vagy arra, hogy az MTA Történettudományi Intézetében ekkor tervezgették egy technikatörténeti osztály létrehozását, éppen MAKKAI LÁSZLÓ vezetésével. (Magam is elsősorban ennek reményében pályáztam ott állást.)

Elkezdődött valami új. Nem csak, s nem is elsősorban idehaza. Nehéz megmondani, minek a hatására jelent meg az erősebb érdeklődés szakembereink körében. Bizonyos, hogy egytényezős magyarázattal csupán leegyszerűsíteni, nyilván félresiklani lehet.

Az alapmomentum elsősorban a történettudomány általános fejlődése, differenciálódása. Ezen belül, s ezen kívül azonban egy sor tényezőt érdemes mérlegelni:

Az egyik a kormánycentrikus politikatörténet lappangó, rég húzódó hitelesség-válsága, amelyet kifelé el tudott fedni ugyan a II. világháború és okai iránti tartós kíváncsiság; és e válsággal párhuzamosan a gazdaságtörténet iránti érdeklődés fölerősödése. Az európai újjáépítés, a szén- és acélközösséggel kezdődő uniós-kooperációs törekvések, a bontakozó „gazdasági csoda” a nyugati német féltekén – a köztudatban mind a gazdaság szerepének, jelentőségének megnövekedésével jártak együtt. Persze nem utolsósorban hatott, hogy mind mennyiségében, mind spektrumában példátlan tömegű ipari termék árasztotta el immár az ún. közembert is. A technikai eufória újabb hulláma érte el a kontinenst – valamelyest még a keleti tábor lakóit is.

S ne feledjük: 1945 után még hosszú évekig eltartott térségünkben – de másutt is – a III. Birodalom kifejezetten agresszív, széleskörű gépkultuszának tudati hatása, valamint általában a világháború hatalmas műszaki teljesítményeinek érthető csodálata. S nem tagadható, a nagyarányú szovjet iparosítási gondolkodás, továbbá a fejlődésben „megkészt” országok iparteremtő törekvéseinek általános elfogadottsága.

A háború utáni rekonstrukció befejeződött, új műszaki fejlődési szakasz indult be, ha nem is számított igazán elavultnak a háború előtti és alatti ipari-, mezőgazdasági technológia sem. Voltak ennek még fejlődési tartalékai – különösen Európa keletjén.

A szakirodalomban elterjedt nézet, hogy az új korszak ismét a technikai fejlődéstől várta az emberiség fennmaradását, még inkább emelkedési főbb problémáinak megoldását – valójában úgy, mint a 19. században. Ha volt is – ugyancsak örökölt – technika-frász, és új aggályoskodás, ez csupán marginális hatással bírt. A „*poszt-indusztriális társadalom*” problematika csak később (1975 után) lesz viták tárgya. A kulturpesszimizmus és haladásoptimizmus élesebb párharca még nem volt aktuális. Nálunk ennek később is hiányzott a relevanciája.

II.

Arra a kérdésre kell keresnünk a választ, mennyiben ment egy ütemben a magyar történetírás az európaival – a bevezetésben említett 60-as évektől? S mennyiben kapott helyet benne a technika és annak története?

Visszafele nézve a minket érdeklő szempontból kedvező volt a helyzet. A korabeli párt- és államvezetés az 1956. évi forradalom leverése utáni konszolidációs időszakban ugyan ragaszkodott egy sor aktuálpolitikai és marxizáló tabu tiszteletben tartásához, ám ezek nem érintették közvetlenül a technikatörténeti kutatásokat.

Ne feledjük, hogy a marxizmus, de a sztálinizmus, hrucsovizmus is a technika és tudomány bővületében élt, legalábbis ezt állította magáról. A szovjet marxizmust ugyanis a világtörténelem első valóban tudományos eszmerendszerének tételezték, az új típusú állami-társadalmi szerkezetet pedig – szemben a kapitalizmussal – a technika, a termelőerők legszélesebb körű fejlesztőjének. Ez a sajátos önreflexió elvben ösztönözte a tudomány- és technikatörténeti kutatásokat.

Sőt. Még egészen retrográd politikai indíttatású koncepciók is nyújthattak mellékhatásukban pozitív hozadékokat. A máig gyakran emlegetett ún. MOLNÁR ERIK-vita – mely az 56-os forradalommal való elméleti leszámolóhoz lett volna hivatott tudományos érvanyagot szolgáltatni – a nemzeti problematika háttérbeszorításával gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések felé igyekezett kanalizálni a történeti érdeklődést. Ezen az úton, ezeken a területeken lehetett megszabadulni a tudományos munkában az aktuálpolitizáló dogmatizmustól. A magyar történetírás szinkronba került a nyugati történetírással. Érdemes ugyanis megjegyezni, hogy Nyugaton is épp ekkor volt egy megerősödő elfordulás a nacionalizmustól, a nemzeti-politikai problematika prioritásától. Az Annales iskola, F. BRAUDEL tekintélye csúcspontjára emelkedett, valóságos divat lett a matematikai-statisztikai módszerek honosítása; a németek megkezdték a *Vergangenheitsbewältigung*-ot, a „*múltlelküzdő feldolgozást*”, az amerikai közgazdászok, gazdaságtörténészek gondolkodásmódja ugyancsak átsugárzott a kontinensre, még Keletre is. A szocialista tábor többi országainak történetírása pedig – a mindig különleges lengyelekét nem számítva – talán azért, mert 1961-ben már megkezdődött a tábor „*szétfelbomlása*”, inkább a nemzeti kommunista dogmatizmusnak rendeltődött alá. Ami lehetett jó az ottani politikai bürokráciák számára, de alkalmatlan volt a nyugati történetírással valóságos interakcióra. Azt persze hozzá kell tenni, hogy a műszaki emlékek gyűjtése, az intézményesülés a szomszédos országokban is megindult, kialakultak kisebb-nagyobb szakmai csoportok is, jórészt mérnökök szorgoskodása nyomán.

III.

Mint mindenütt, a gyűjtőtevékenység az egyik alapja a kutatásoknak, akkor is, ha a múzeumokat nem kiáltják ki centrumnak. Az 1954. évi rendelet a műszaki emlékek védelméről, majd az 1963. évi 9. sz. múzeumi törvény ebben a vonatkozásban bír külön jelentőséggel. 1956 és 1970 között egy sor múzeum, kiállítóhely nyílt meg, a Postamúzeumtól a siófoki vízügyi-, a várpalotai vegyipari múzeumig. 1964-ben elkészült a Műszaki Múzeum „első épületegyüttese” – ahogy mondták – a Kaposvár utcában. (A többi, nem tudom mikor készült el.)

A múzeum ügyét elvben mindenki pártolta. A MTESZ, az Akadémia Műszaki Tudománytörténeti Főbizottsága is foglalkozott a kérdéssel, a fejlesztésben azonban senki sem volt hatékony. Még leginkább az ipar, a műszaki értelmiség egyes nagyjai azok, akik szervezésben, alapításban eredményeket tudnak kiharcolni. (Nyugaton is.) Vállalatok, trösztök – mából visszatekintve szívesen – áldoztak számukra nem jelentős pénzeket gyűjtésre, kiállításokra, rendezvényekre, annál is inkább, mivel mindig ott voltak a vezetésben, vagy szélén a régi technikákra fogékony szakemberek a valamikori hagyomány, érdeklődés őrzői. S 1963-ban megjelenik az ígéretes Technikatörténeti Szemle.

Az Akadémián magán nehézkesen ment a helykeresés. Az MTA Műszaki Osztályának tudománytörténeti bizottsága 1966-ban is konferenciát szervezett, kutatócsoportok alakultak, szakmúzeumok alakításának örvendeztek, ám MÁTRAJ LÁSZLÓ osztályelnök az 1972. évi MTESZ-konferencián – amikorra pedig már nemzetközi szinten fontossá vált a technikai fejlődés ún. negatív perspektívájáról való elmélkedés, márciusban megjelent a Római Klub híres könyve: *A növekedés határai*, s Mátrai ennek hazai jelentőségét is felelemlegette – keserűen állapította meg, hogy „*technika- és tudománytörténeti kutatás az MTA kebelében nem volt túl szerencsésnek mondható*”, s maga akkor inkább a MTESZ-ben, és tagegyesületeiben kereste a jövőt. Egy év múlva már jobb volt a helyzet az Akadémián. Témánk szempontjából fontosabb Mátrai akadémikus két megjegyzése. Az egyik inkább közhely: az új világban fokozott szakmai műveltség szükségeltetik a technikatörténet kutatásához. A másik: „*nem lehet, vagy csak igen kis részben lehet a technikatörténetet történészekre bízni*”. Talán nem is tudta, milyen lényeges kérdésre tapintott rá, persze a tőle nem ritka pikírt fogalmazással. A hagyományos céhbeli történetírás és a technikatörténet kutatóinak felemás viszonyára.

Meglehetősen ritkán sikerült a történészek és a múlt műszaki emlékeivel foglalkozó mérnökök összetalálkozása. Túl távoli a két világ, kitartás kell az érdemi kooperáció kiépítéséhez. És türelem.

A történész, a kutató levéltáros hajlamos a műszaki világ embereit történeti kérdésekben lebecsülni, csupán dilettánsnak tekinteni. Nehezen tudja egyenrangú partnernek elfogadni, holott a tartós szeparálódás a modern korban igencsak tarthatatlan. A jó együttműködés legjobb példái közé tartozik a kohászat történetírásunk – csak hogy ilyen példa nem sok van. A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya a bevezetőben említett történelmi pillanatokban sokat tett az igényes gyártörténetkészítés ösztönzésére, ám hamarosan megrekedt az akkor is már hagyományosnak – ma már végképp elavultnak számító – könyvelési-vállalkozási szemléletű rekonstrukciók szintjén. Önmagukban értékes műnkák, amelyekben épp a technika, az üzemszerűség, a technológia szorult háttérbe az üzleti aspektusok mögé, s hogy egy gyár társadalmi szerveződés is, azt jobbra csak a művek „kötelező” munkásmozgalmi alfejezetéből lehetett érzékelni. Nem volt folytatása például a HANÁK PÉTER és HANÁK KATALIN által 1964-ben írt *A Magyar Pamutipar története* c. modern komplex gyártörténetnek. Talán nem is lehetett elvárni, hogy számunkra mérce legyen, hiszen nem került kiadásra: nyomtatott példányai az újpesti gyár raktárában várták az

enyészetet, vagy egy rangosabb vendéget, aki elvisz egyet reprezentációs ajándékként.

Maradt tehát a jó indulás és elmaradt egy emelkedő folytatás. A muzeológusok kevesen voltak ahhoz, hogy új utakat törjenek. Kívülről nézve úgy tűnik, inkább bezárkóztak ők is anyagaikba, hagyományaikba. Nem azt akartam mondani tehát, hogy az egyébként sokat dolgozó üzemtörténészeket, uradalom- vagy TSz-történészeket egyedül terheli a felelősség a megrekedésért. Az okok itt is mélyebbek. Nem az volt a fő probléma, hogy a gyakran megrendelő gyárak, üzemek, intézmények esetenként igyekeztek beleszólni a készülő munkák egyik vagy másik megállapításának szövegezésébe.

A nagyobb probléma abban rejlett, hogy történetírásunk hagyományosan elméletellenes alapállású volt – ami persze egy fajtája a napi politikától való védekezésnek is a korban, - a nem osztályharc centrikus társadalomtörténet még csak az első lépéseinél tartott, nem nyújthatott elégséges kapaszkodási pontot. Nem volt olyan új mérce, amely kikényszerítette volna az új utak keresését. Nem volt külön társadalmi igény az újra. Ezért nem voltak nagyobb szakmai viták.

HAJNAL ISTVÁN az első és sokáig az egyetlen nálunk, aki a technikát valóban szervesen az emberi közösség alakító és alakított tényezőjeként akarta megragadni: 1934-ben ezt írta: „*maga a gép is társadalomalkatrész, szerkezete, működése a társadalom minden más szervének hozzáigazodását kívánja*” Vagy másutt: „*Az igazi technika: maga az igazi mély társadalmiság.*” De hát Hajnal szinte egyedül volt, sőt, tulajdonképpen nem is volt a 60-as években, mert éppen idevágó munkái számítottak akkor a legkevésbé ismertnek. MAKKAI LÁSZLÓnak pedig, aki elsősorban lett volna hivatott és alkalmas tehetség a modern magyar technikatörténet nemzetközi szintű megalapozására, - fontos megállapításai és ötletei jelentek meg a Technikatörténeti Szemlében például - talán nem volt elég elszántsága, támogatottsága, de semmiképp sem volt elegendő ideje iskolateremtésre.

Igazságtalan, szakszerűtlen volna nem szólni a mi hagyományainknak a nyugatitól való különbözőségéről. Igaz, Nyugaton is a múlt század derekán emelkedett akadémiai tudománnyá a technikatörténet, no de milyen előzmények után? Csak német területen maradva: már a 19. század végén van összefoglaló technológiatörténet. GUSTAV SCHMOLLER, FERDINAND TÖNNIES, SOMBART neve ismert mindenütt – pláne a régebbi MARXÉ. FRANZ SCHNABEL 19. századi német történetének III. kötete (*Erfahrungswissenschaften und Technik*) 1934-ből nálunk szinte hatástalan maradt. Ezek referencia-művek maradtak a II. Világháború után is. Társadalmi igény, például egyesületek tartottak fenn jó folyóiratokat (*Der Anschnitt*), kutatásokat. Nálunk egy korai szinten zárult az érdeklődés. (A 80-as évektől a szociológiai, filozófiai indíttatások új irányba kanyarodtak, ők már nem találkoztak össze a régi törekvésekkel, igényekkel.)

Az eredmények mellett, amit a 60-as, 70-es években elmulasztottunk, az komoly veszteség, teljesen csak hosszú türelmes szakmai és szervezési munkával pótolható.

A technikatörténet és a társadalomtörténet tényleges egymásra találását talán meggyorsítja, kikényszeríti nálunk is, hogy a Chip-forradalommal szimbolizálható világváltozással, az új industrializáció következményeivel, még alig látható távlatokkal kell a történetírásnak (is) máris foglalkoznia. Régimódi történetírással, sem hagyományos technikatörténet kutatással, sem un. posztmodern megközelítéssel ez nem lehetséges.

„*A történelem még ma is úgy mondja a maga mondanivalóját, mintha a gép csak úgy kívülről ugrott volna bele a fejlődésbe és kezdte volna alakítani a mai világot*” – mondta HAJNAL 1946-ban. Sokat, igen sokat fejlődtünk, de még ma is itt tartunk, mert csak szándékunkban és kinyilatkoztatásban haladtuk meg a korábbi felfogást.

Nem arra van szükség elsősorban – s ez mondanivalóm lényege – hogy a történetírás beemelgesse a technikátörténeti, múzeumi kutatások egyes konkrét eredményeit, - ez részben már meg is történik - hanem arra, hogy magáévá tegyen egy modern technikátörténeti látásmódot.

A technikátörténészek pedig az egyre modernebb társadalomszemléletet.

A szerző elérhetősége:

Prof. Dr. Szász Zoltán

titkarsag@tti.hu

clemence.palmane@btk.mta.hu